

УДК 343.1

*О. І. Коровайко**кандидат юридичних наук, здобувач
Харківського національного університету внутрішніх справ***СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Україна на шляху інтеграції до Європейського Союзу має активно запроваджувати до вітчизняного законодавства та судової практики чинні міжнародні стандарти прав людини, зокрема, і у сфері судочинства. Це зумовлено тим, що, згідно зі ст. 8 Загальної декларації прав людини, ефективно поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом, є одним із базових прав особи. У міжнародних нормативно-правових актах, зокрема в ст. 10 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо, закріплено також право на справедливий суд. Водночас у вітчизняній правовій науці тривалий час досліджувалось саме право на судовий захист. Із цього приводу О.Г. Шиловідмічає, що загалом ці два поняття збігаються за змістом і функціональним призначенням [1, с. 265]. Щодо цього аспекту зазначеної проблеми стосовно кримінального судочинства, то така позиція хоча й видається цілком прийнятною, але свого дослідження вимагає проблема повноти відображення вказаних прав у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві та реальності забезпечення їх належної реалізації в кримінальному провадженні. Особливо актуальним це питання є для кримінального судочинства, що зараз зумовлено докорінним реформуванням цієї галузі, яке відбувається останніми роками в нашій державі.

Ураховуючи загальноправовий характер права на судовий захист, його сутність і правова природа доволі глибоко вивчені в конституційному праві. Механізм його реалізації детально розглядається в галузевих процесуальних науках [2–3]. Щодо науки кримінального процесу із цього питання, то варто відзначити роботи Ю. Грошевого, В. Назарова, В. Маляренка, Е. Мотовиловкера, М. Погорецького, М. Полянського, М. Строговича, В. Савицького, В. Уварова, І. Фойницького та інших учених, які розглядали принципи судового права й механізми реалізації прав людини в кримінальному судочинстві. Найбільш глибоко сутність і зміст цього права в кримінальному процесуальному аспекті досліджено в працях О. Шило [4–5].

Як свідчить аналіз наукових публікацій щодо питання змісту права на судовий захист і його реалізації в кримінальному судочинстві, науковцями іноді пропонуються суперечливі підходи до його

розуміння. Це вказує на можливість продовження наукової дискусії із цього приводу задля розвитку відповідних теоретичних положень і реалізації їх у практичній діяльності слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів.

Метою статті є визначення сутності і змісту права на судовий захист (справедливий суд) і напрямів удосконалення механізму його реалізації в кримінальному процесі України.

У ст. 55 Конституції України встановлено, що права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Реалізація цієї норми насамперед вимагає встановлення належної судової процедури здійснення цього права. Адже на цей час саме судовий захист відіграє провідну роль у механізмі забезпечення прав і свобод людини, а рівень судового захисту є основним показником правового характеру держави й демократичності суспільства [6, с. 48]. Тому не тільки право на судовий захист, а й гарантії його реалізації, що витікають із міжнародних нормативно-правових актів, закріплені в галузевому законодавстві. Т. Сахнова відзначає, що право на судовий захист є одночасно й конституційним, оскільки закріплено в Конституції України, і галузевим, адже механізм його реалізації визначається процесуальним законодавством [7, с. 266].

Специфічність цього права передусім полягає в тому, що воно одночасно є як безпосередньо невід'ємним особистим правом людини, так і гарантією дотримання інших її прав. У цьому контексті С. Голубок підкреслює, що визнані на міжнародному рівні процесуальні гарантії, які є елементами цього права, мають цінність передусім не самі по собі, а оскільки вони дають змогу добитись реалізації інших прав людини [8, с. 112]. І як наслідок, на що вказує І. Бакірова, зазначене право закріплене в кожній формі судочинства, а процедури відрізняються тільки за сферою законодавства, під яку підпадають правовідносини, в котрих виникло порушення [9, с. 28]. Тобто, можна констатувати певну змістову тотожність сутності й значення права на судовий захист для процесуальних галузей права, але при цьому є певна специфіка його реалізації щодо відповідної юрисдикції. Отже, під час визначення поняття права на судовий захист насамперед потрібно виходити з його трактувань у конституційному праві. У цьому сенсі важливо підкреслити, що воно має багатогранне значення, яке дається йому науковцями.

Так, О. Беляєвська характеризує його в об'єктивному (як сукупність конституційних норм, що

визначають зміст цього права) та суб'єктивному (як основне, невід'ємне право-гарантія щодо захисту прав особи за допомогою ефективного та справедливого правосуддя) розуміннях. До змісту суб'єктивного прояву цього права людини вона включає такі права: 1) на звернення до суду; 2) на розгляд справи судом і винесення кінцевого рішення; 3) на оскарження судового рішення; 4) на належне виконання судового рішення [10]. У цьому випадку має місце спроба застосування досить поширеного в юридичній науці підходу до структури суб'єктивного права (право-поведінка – право-вимога – право-користування). Проте варто відмітити, що без виділення процесуального змісту цього права (порядку його реалізації) воно не може бути гарантовано само по собі та не може гарантувати захист інших прав людини.

Прикладом позиції, яка відображає матеріальний і процесуальний бік права на судовий захист, є точка зору О. Лемак, яка наводить дуалістичну його структуру. Так, інституціональний аспект, на думку вченої, включає таке: доступ до суду; наділення суду належною компетенцією; незалежність і безсторонність суду; а процесуальний аспект полягає в такому: 1) вирішенні спорів про право; 2) вирішенні справи в розумні строки; 3) публічності процесу; 4) рівності й змагальності сторін у процесі; 5) обґрунтованості рішень; 6) можливості оскарження рішень [11, с. 13]. І хоча її позиція характеризує конституційно-правовий аспект цього права людини, але концептуально такий підхід цілком може бути застосований і щодо різних судових юрисдикцій.

Схожим прикладом є позиція М. Ентіної, яка звертає увагу на складну структуру права на справедливий суд, у якій доцільно виділяти органічні, інституційні, процесуальні та спеціальні елементи. Причому процесуальні елементи забезпечують реальну участь особи або її представника в розгляді справи, змагальність процесу, рівність сторін на всіх етапах судового розгляду, розумні строки розгляду, а спеціальні – додержання універсальних вимог справедливого правосуддя з урахуванням кримінального процесу [12, с. 86–87]. І хоча загалом варто погодитися з характеристикою процесуальних елементів права на справедливий суд, наведених автором, але, як убачається, така структура цього права є дещо ускладненою.

Подібну точку зору висловлено й М. Погорецьким і С. Гриценком, які в структурі права на справедливий суд виокремлюють таке: 1) інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи загалом і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність і безсторонність суду); 2) організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації та функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін,

право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень); 3) функціональні елементи (засади, що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, – змагальність процесу, розумні строки розгляду справи); 4) спеціальні елементи (засади, що стосуються кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача) [13, с. 4–5]. На думку автора статті, за змістом елемента структури права на справедливий суд (визначають вони будову або формують його порядок) цілком можливий розподіл усіх складових, визначених М. Погорецьким і С. Гриценком, на інституційні елементи й функціональні елементи. При такому погляді на групування елементів, наведених указаними авторами, до їхньої позиції стає наближеною точка зору із цього питання, що висловлена О. Лемак.

Як бачимо, наведені підходи полягають у намаганні розкрити структуру права на справедливий суд загалом, безвідносно до галузі судочинства. При цьому враховуються й елементи, що стосуються кримінального процесу (спеціальні, наприклад, презумпція невинуватості). Проте в загальному правовому розумінні такі елементи, як правило, не виділяють. Вони входять до змісту більш широких засад – доступу до правосуддя, рівності сторін тощо.

Зустрічаються й точки зору, які ґрунтуються виключно на нормативістському розумінні змісту цього права. Так, Н. Грень убачає тільки ті елементи права на справедливий суд, що встановлені міжнародними стандартами і тлумачаться Європейським судом з прав людини: 1) доступ до суду; 2) публічність судового розгляду; 3) незалежність і безсторонність суду; 4) розумний строк розгляду; 5) рівність учасників; 6) справедлива (належна) процедура розгляду справи [14, с. 133]. Однак такий підхід дещо обмежує розуміння мети прийняття і значення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У цьому контексті у справі «Делькур проти Бельгії» Європейський суд з прав людини зазначив, що в демократичному суспільстві, за змістом Конвенції, право на справедливе відправлення правосуддя посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення ст. 6 п. 1 (ст. 6-1) не відповідатиме меті й цілі цього положення [15]. Тому наведені вище позиції М. Ентіної, М. Погорецького, С. Гриценка, О. Лемак, у яких зміст права на справедливий суд знаходить своє розширене розуміння, ми вважаємо більш прийнятними.

І як ще один приклад такого розширеного підходу, з яким ми згодні, наведемо точку зору О. Шило, яка дотримується думки про те, що право на судовий захист, зокрема, у сфері кримінального процесу має складний зміст. Вона ви-

значає це право як конституційно-процесуальне право-гарантію, яке має абсолютний характер [5, с. 179]. До його структури вчена включає елементи-права та нормативні вимоги. До перших належать право кожного на захист у суді суб'єктивного права або законного інтересу; право на розгляд справи судом у розумний строк; право на участь у розгляді своєї справи й рівні можливості сторін щодо доведення суду своєї позиції; право на оскарження судового рішення; право на правову допомогу; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності державних органів чи службових осіб; право на звернення за захистом своїх прав до міжнародних судових установ. У свою чергу, нормативними вимогами, що входять до структури права на судовий захист, О. Шило вважає такі: здійснення захисту незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону; відкритість судової процедури; доступність судового захисту; обов'язкове виконання судових рішень [16, с. 179].

Зазначена позиція загалом є обґрунтованою та логічною. В її основі знаходиться трактування права на судовий захист із позицій міжнародних норм стосовно судочинства й із урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Проте окремі аспекти цієї позиції можуть бути доповнені, адже видається, що вищевказане розуміння змісту цього права в кримінальному провадженні варто уточнити з урахуванням норм чинного кримінального процесуального законодавства. На нашу думку, під час визначення змісту права особи на судовий захист (справедливий суд) у кримінальному судочинстві потрібно виходити з розуміння його складної структури, тобто взаємопов'язаної системи елементів-прав, а також процесуальних вимог щодо забезпечення реалізації цих прав у кримінальному провадженні.

Із таких позицій суб'єктивне право людини на судовий захист структурно складається із загальних і спеціальних елементів-прав. Так, до загальних елементів-прав зараховуємо такі: а) право на звернення до суду з метою захисту порушеного права; б) право на участь у належному (справедливому) розгляді справи судом; в) право на оскарження неостаточного судового рішення; г) право на обов'язкове й належне виконання судового рішення. А щодо спеціальних елементів-прав у кримінальному провадженні, наявність яких забезпечує дотримання загальних прав, то додатково необхідно виділяти таке: право на захист; право на перекладача; презумпцію невинуватості; право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування тощо. У свою чергу, у кримінальному провадженні кожне із зазначених суб'єктивних прав людини повинно мати відповідний кореспондуючий обов'язок держави щодо забезпечення його реалізації. Осатаній може

забезпечуватися або реалізовуватися завдяки дії відповідних правових інститутів, закріплених у кримінальному процесуальному законодавстві України (захисту, оскаржень). Тому розвиток і вдосконалення судового захисту в кримінальному судочинстві має здійснюватись у напрямі покращання процедур дотримання відповідних прав, зокрема, і шляхом впровадження міжнародних стандартів судочинства, які закріплюють або розкривають зміст цих прав.

У цьому сенсі норми кримінального процесуального права України здійснюють регулювання правовідносин, пов'язаних із реалізацією суб'єктивного права особи на судовий захист у цій юрисдикції. Вони і становлять, і закріплюють відповідну сукупність кримінально-процесуальних норм-гарантій цього суб'єктивного права, тобто зміст права на судовий захист у кримінальному провадженні в об'єктивному розумінні.

Отже, до змісту кримінального процесуального аспекту права на судовий захист, на нашу думку, доцільно включати відповідні норми та правові інститути, закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві України, у тому числі норми прямої дії, що містяться в Конституції України, а саме: ст. 24, яка встановлює рівність прав і свобод людини; ст. 55, що гарантує кожному право на судовий захист; ст. 59, яка встановлює право на правову допомогу; ст. 124, яка передбачає здійснення правосуддя виключно судами; ст. 129, що встановлює основні засади судочинства, тощо.

Також відмітимо, що елементи права на справедливий суд, закріплені в міжнародних нормативно-правових актах і розтлумачені Європейським судом з прав людини, знайшли додаткове відображення й у нормах Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, передусім у загальних засадах кримінального провадження.

Чинний Кодекс, на відміну від попереднього, значно більше враховує у своєму змісті міжнародні стандарти кримінального судочинства, тим не менше, право на справедливий суд у ньому чомусь прямо не зазначено. Проте засади кримінального провадження, визначені в главі 2 розділу 1 КПК України, встановлюють низку норм-гарантій дотримання цього права у вітчизняному кримінальному процесі. Зокрема, законодавчо закріплено рівність перед законом і судом (ст. 10 КПК України); презумпцію невинуватості й забезпечення доведеності вини (ст. 17 КПК України); забезпечення права на захист (ст. 20 КПК України); доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень (ст. 21 КПК України); змагальність сторін і свободу в поданні ними до суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості (ст. 22 КПК України); безпосередність дослідження показань, речей і документів (ст. 23 КПК України); забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій

чи бездіяльності (ст. 24 КПК України); гласність і відкритість судового провадження (ст. 25 КПК України); розумні строки (ст. 26 КПК України). Крім того, ст. 30 КПК України встановлює, що в кримінальному провадженні правосуддя здійснюється виключно судом, а відмова у здійсненні правосуддя не допускається.

Серед указаних засад кримінального провадження особливо варто виділити «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» (ст. 21 КПК України), адже саме вони мають бути максимально забезпечені, на що неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини як на параметри реального забезпечення прав і свобод людини [18, с. 119]. Стосовно регламентації права на судовий захист в інших законах України варто відзначити, що особливі зміни відбулися з прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» [19, с. 23]. Тепер ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» прямо закріплює право на справедливий суд. У зв'язку з цим такі загально визнані елементи цього права, як незалежність і безсторонність суду, знаходять основне відображення в нормативно-правових актах, що стосуються організації судової системи загалом.

Як відомо, суттєвою відмінністю кримінального судочинства від інших процесів є наявність досудового розслідування. Відповідно, на цій стадії не суд, а прокурор і слідчий здійснюють кримінальну процесуальну діяльність, спрямовану на всебічне, повне й неупереджене дослідження обставин кримінального провадження. Тому досить проблемним є питання забезпечення права особи, чії права, на її думку, порушені в ході досудового розслідування, негайно звернутись до суду за захистом. У цьому випадку основним способом захисту порушеного права є оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування, правила якого встановлені главою 26 КПК України. Загалом же судовий контроль є універсальним способом реалізації судом функції захисту прав і свобод особи та особливим способом здійснення правосуддя [17, с. 241].

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що право на судовий захист є невід'ємним суб'єктивним правом особи, сутність якого відображена в основних міжнародно-правових актах з прав людини, передусім у ст. ст. 8, 10 Загальної декларації прав людини і ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Спираючись на норми, це право можна визначити як сукупність правових можливостей кожної особи щодо ефективного відновлення в правах, наданих їй конституцією або законами та забезпечених незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону, шляхом справедливого й публічного розгляду ним справи упродовж розумного строку.

До структури права на судовий захист як суб'єктивного права особи зараховують як її загальні права (на звернення до суду; на участь у належному розгляді справи судом; на оскарження неостаточного судового рішення; на обов'язкове та належне виконання судового рішення), так і її спеціальні процесуальні права (на захист, на перекладача, на оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування тощо).

У кримінальному процесуальному аспекті право на судовий захист також пропонується сприймати в об'єктивному розумінні як сукупність процесуальних норм, що регулюють правовідносини, пов'язані з реалізацією відповідного суб'єктивного права особи в кримінальному провадженні. До його структури входять як окремі норми-гарантії (наприклад, засади рівності перед законом і судом, доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень, розумні строки тощо), так і деякі інститути кримінального процесуального права (наприклад, оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування).

Здійснення наукових пошуків з метою опрацювання заходів щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства і приведення його в повну відповідність до змісту міжнародних стандартів дотримання права особи на судовий захист (справедливий суд) у кримінальному провадженні є перспективним напрямом подальших досліджень.

Література

1. Шило О.Г. Проблеми реалізації права на судовий захист в кримінальному процесі України / О.Г. Шило // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – С. 264–266.
2. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : [монографія] / О.М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
3. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : [монографія] / Н.Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.
4. Шило О.Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : [монографія] / О.Г. Шило. – Х. : Право, 2011. – 472 с.
5. Шило О.Г. Право на судовий захист у системі основних прав людини / О.Г. Шило // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 99. – С. 171–180.
6. Ніколаєнко Я.М. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд / Я.М. Ніколаєнко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 8. – С. 48–50.
7. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т.В. Сахнова. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 696 с.
8. Голубок С.А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту / С.А. Голубок // Известия вузов. Серия «Правоведение». – 2007. – № 1. – С. 112–124.

9. Бакірова І. Зміст конституційного права людини і громадянина на судовий захист / І. Бакірова // *Право України*. – 2006. – № 12. – С. 23–28.

10. Беляевская О.Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту: понятие, проблемы реализации : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О.Я. Беляевская. – СПб., 2007. – 199 с.

11. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О.В. Лемак. – Х., 2014. – 20 с.

12. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза / М. Энтин // *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. – 2003. – № 3 (44). – С. 85–97.

13. Погорецький М. Право на справедливий суд / М. Погорецький, І.С. Гриценко // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. – 2012. – Вип. 91. – С. 4–8.

14. Грень Н.М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності / Н.М. Грень // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 825. – С. 132–137.

15. Делькур против Бельгии (Delcourt v. Belgium) : Постановление Европейского Суда по правам человека от 17 января 1970 года (жалоба № 2689/65) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467>.

16. Шило О.Г. Право на судовий захист у кримінальному судочинстві України: поняття та нормативний зміст / О.Г. Шило // *Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць / Акад. правових наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності*. – Вип. 15. – Х. : Кроссруд, 2008. – С. 173–181.

17. Назаров В.В. Механізм судового захисту прав та свобод людини і громадянина у кримінальному провадженні / В.В. Назаров // *Часопис Київського університету права*. – 2009. – № 2. – С. 240–245.

18. Крижановський В.Я. Міжнародні стандарти судового захисту прав людини та їх імплементація в систему правозахисту в Україні / В.Я. Крижановський // *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол. : С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін. ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА*. – Одеса : Фенікс, 2011. – Вип. 42. – С. 116–123.

19. Грень Н.М. Генезис права на справедливий суд / Н.М. Грень // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. – 2015. – № 13. – Т. 1. – С. 22–24.

Анотація

Коровайко О. І. Сутність і зміст права на судовий захист у кримінальному судочинстві. – Стаття.

У статті проаналізовано точки зору науковців щодо сутності й змісту права особи на судовий захист, зокрема в аспекті його реалізації в кримінальному судочинстві. Указано на доцільність виділення суб'єктивного (право людини) та об'єктивного (норми-гарантії) розуміння зазначеного права. Запропоновано авторське бачення поняття і структури суб'єктивного та об'єктивного проявів права людини на судовий захист.

Ключові слова: права людини, право на судовий захист, право на справедливий суд, міжнародні стандарти судочинства, кримінальне провадження.

Аннотация

Коровайко А. И. Сущность и содержание права на судебную защиту в уголовном судопроизводстве. – Статья.

В статье проанализированы точки зрения ученых о сущности и содержании права человека на судебную защиту, в том числе в аспекте его реализации в уголовном судопроизводстве. Указано на целесообразность выделения субъективного (право человека) и объективного (нормы-гарантии) понимания указанного права. Предложено авторское видение понятия и структуры субъективного и объективного проявлений права человека на судебную защиту.

Ключевые слова: права человека, право на судебную защиту, право на справедливый суд, международные стандарты судопроизводства, уголовное производство.

Summary

Korovaiko A. I. The nature and content of the right to judicial protection in criminal proceedings. – Article.

The article analyses scientific points of view on essence and content of human right to judicial protection in the light of its realization in criminal legal proceedings. The article proves appropriateness of separation of subjective (human right itself) and objective (guaranteeing norm) dimension of the right in question. It proposes author's vision on the notion and structure of subjective and objective dimension of the human right to judicial protection.

Key words: human rights, right to judicial protection, right to fair trial, international standards of legal proceedings, criminal proceedings.